ॐ

श्री परमात्मने नमः

।। अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।।

अध्याय तेरावा

गीतेच्या आरंभी धृतराष्ट्राने संजयास विचारले होते की, संजया, धर्मक्षेत्रावर तसेच कुरुक्षेत्रावर युद्धाच्या इच्छेने एकत्र झालेल्या माझ्या व पांडूच्या पुत्रांनी काय केले? आतापर्यंत ते क्षेत्र किंवा ते स्थळ कोठे आहे हे सांगितले नाही; परंतु ज्या महापुरुषाने युद्धाची प्रेरणा दिली- युद्ध कर असे सांगितले त्यानेच स्वतः या अध्यायात प्रस्तुत क्षेत्र कोठे आहे ते सांगितले आहे.

श्रीभगवानुवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।।१।।

हे कौन्तेया, हे शरीर म्हणजेच एक क्षेत्र आहे आणि जो हे उत्तम प्रकारे जाणतो तो क्षेत्रज्ञ होय. तो या क्षेत्रात फसत नाही किंवा भ्रमला जात नाही उलट या क्षेत्राचा तो संचालक आहे, असे ते तत्त्व जाणणाऱ्या महापुरुषांनी म्हटले आहे.

शरीर तर एकच आहे मग त्याच्यामध्ये धर्मक्षेत्र व कुरुक्षेत्र ही दोन क्षेत्रे कशी असू शकतील? वास्तविक शरीराच्या अंतरंगात दोन पुरातन प्रवृत्ती वसत आहेत. एक परमधर्म परमात्म्यात प्रवेश देणारी पुण्यमयी प्रवृत्ती अशी दैवी संपदा आणि दुसरी आसुरी संपदा- जी दूषित दृष्टिकोनाशी जोडलेली आहे व जी या नश्वर संसारात मनुष्याला विश्वास देत असते, जेव्हा आसुरी संपदेचे प्राबल्य वाढते तेव्हा हे शरीर 'कुरुक्षेत्र' बनते आणि जेव्हा या शरीरात दैवी संपदेचे बाहुल्य होते तेव्हा या शरीराला 'धर्मक्षेत्र' असे म्हणतात. हा

चढउतार शरीरात सतत सुरू असतो. परंतु तत्त्वदर्शी महापुरुषाच्या सान्निध्यात जेव्हा एखादा भक्त अनन्य भक्तीमुळे आराधनेमध्ये प्रवृत्त होतो तेव्हा दोन्ही प्रवृत्तींमध्ये निर्णायक युद्धाचे सुतोवाच केले जाते आणि यामध्ये क्रमशः दैवी संपदेचे उत्थान व आसुरी संपदेचे शमन होत जाते. आसुरी संपदेचे शमन झाल्यावर परमतत्त्वाच्या साक्षात्काराची अवस्था येते. आणि मग दर्शनाबरोबरच दैवी संपदेची आवश्यकता राहत नाही. कारण तो पण परमात्म्यात प्रवेश करतो. अकराव्या अध्यायात अर्जुनाने पाहिले की, कौरव पक्षातील योद्धयानंतर पांडव पक्षातील योद्धेदेखील योगेश्वरामध्ये विलीन होत होते. या विलयानंतर पुरुषाचे जे स्वरूप असते तेच क्षेत्रज्ञ होय. आता पुढे पहावे–

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ।।२।।

हे अर्जुना, सर्व क्षेत्रांमध्ये क्षेत्रज्ञ असणाऱ्या मला तू जाण. 'जो या क्षेत्राला जाणतो तोच क्षेत्रज्ञ होय.' असे त्याला जाणणारे म्हणतात. श्रीकृष्ण म्हणतात की मीही एक क्षेत्रज्ञ आहे. अर्थात श्रीकृष्णही एक योगेश्वर होते. क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ अर्थात विकारासह प्रकृती आणि पुरुषाला यथार्थ जाणणे यालाच ज्ञान म्हणतात, असे माझे मत आहे. म्हणजेच साक्षात्कारासह या तत्त्वास जाणणे म्हणजेच ज्ञान होय. शुष्क वादविवाद म्हणजे ज्ञान नाही.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ।।३।।

हे क्षेत्र जसे आणि ज्या विकारांनी युक्त आहे, तसेच ज्या कारणामुळे ते निर्माण झाले आहे व तो क्षेत्रज्ञ कोण व त्याचा प्रभाव कोणता ते सर्व माझ्याकडून संक्षेपाने ऐक. अर्थात हे क्षेत्र विकारांनी युक्त आहे. काही कारणाने ते तसे निर्माण झाले आहे व क्षेत्रज्ञ प्रभावशाली आहे. असे मीच म्हणतो असे नाही ऋषीही म्हणतात.

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ।।४।।

या क्षेत्र व क्षेत्रज्ञाच्या तत्त्वाबाबत ऋषींनी पुष्कळ चर्चा केली आहे. तसेच छंदोबद्ध ग्रंथांनी-वेदांनी अनेक प्रकारांनी वेगवेगळे वर्णन केले आहे. तसेच विशेष रूपाने निश्चित केलेल्या ब्रह्मसूत्रातील पदांद्वारेही ते सांगितले गेले आहे. म्हणजे वेद, महर्षी, ब्रह्मसूत्र व मी एकच गोष्ट सांगत आहोत. म्हणजे या सर्वांनी जे सांगितले तेच येथे श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे. मग हे शरीर (क्षेत्र) डोळ्यांनी जेवढे दिसते, जेवढे ते आहे तेवढेच आहे का ?

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ।।५।।

अर्जुना, पंच महाभूते (पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश), अहंकार, बुद्धी आणि चित्त (अव्यक्त परा प्रकृती म्हणजे मूळ प्रकृतींवर प्रकाश टाकला आहे. जिच्यामध्ये पराप्रकृतीही अंतर्भूत आहे. वरील आठही अष्टदा मूळ प्रकृती आहे.) तसेच दहा इंद्रिये (डोळे, कान, नाक, त्वचा, जिव्हा, रसना, हात, पाय, उपस्थ, गुद), एक मन आणि पाच इंद्रियांचे विषय (रूप, रस, गंध, शब्द आणि स्पर्श) तसेच-

इच्छाद्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ।।६।।

इच्छा, द्वेष, सुख-दुःख आणि सर्वांचा समूह, स्थूल देहाचा हा पिंड, चेतना आणि धैर्य, या प्रकारे हे क्षेत्र विकारांसह संक्षेपाने सांगितले आहे. सारांश, हेच क्षेत्राचे स्वरूप आहे. या क्षेत्रात पेरलेले चांगले वाईट संस्काराच्या रूपाने उगवते. शरीरच क्षेत्र आहे. शरीरात मसाला कोणत्या वस्तूंचा आहे? तर हीच पाच तत्त्वे, दहा इंद्रिये, एक मन हे जे वर सांगितले आहे त्याच वस्तूंचा मसाला शरीरात भरलेला आहे. या सर्वांच्या सामुहिक गठनात पिण्ड शरीर आहे. जोपर्यंत हे विकार राहतील तोपर्यंत हा पिंड राहणारच, कारण तो विकारांनी बनलेला आहे. आता त्या क्षेत्राज्ञाचे स्वरूप पहा, की जो या क्षेत्रात एकरूप नाही पण त्यापासून अलिप्त आहे.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ।।७।।

हे अर्जुना मान-अपमानाचा अभाव, दंभाचरणाचा अभाव, अहिंसा (अर्थात आपल्या तसेच इतर कोणाच्याही आत्म्याला कष्ट न देणे, म्हणजे अहिंसा होय. अहिंसा म्हणजे साधी मुंगीही न मारणे असा नव्हे. श्रीकृष्ण म्हणाले की आपल्या आत्म्याला अधोगतीकडे नेऊ नका. त्याला अधोगतीकडे नेणे म्हणजे हिंसा आहे आणि त्याचे उत्थान म्हणजेच शुद्ध अहिंसा आहे. असा पुरुष इतर आत्म्यांच्या उत्थान हेतूने प्रयत्न करत असतो. त्याचा आरंभ कोणालाही ठेच न पोहचविण्यापासूनच होत असतो. हे त्याचेच एक अंग-प्रत्यंग आहे.) म्हणून अहिंसा, क्षमाभाव, मन-वाचेची सरळता, आचार्योपासना, अर्थात श्रद्धा-भक्तिसहित सद्गुरुची सेवा आणि त्यांची उपासना, पवित्रता, अंतःकरणाची स्थिरता, मन आणि इंद्रियांसहित शरीराचा निग्रह आणि-

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधि दुःखदोषानुदर्शनम् ।।८।।

या लोकीच्या व परलोकीच्या भोगांच्या आसक्तीचा अभाव, अहंकाराचा अभाव, जन्म, मृत्यू, वृद्धावस्था, रोग आणि भोगादि दुःख दोषांचे वारंवार चिंतन-

असक्तिरनभिष्वगडः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।।९।।

स्त्री, पुत्र, धन, गृह इत्यादींमध्ये आसक्ती नसणे, प्रिय किंवा अप्रिय गोष्टींची प्राप्ती झाली तरी चित्ताची समता राहणे-

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ।।१०।।

माझ्या ठिकाणी (श्रीकृष्ण एक योगी होते अर्थात अशा प्रकारच्या कोणत्याही महापुरुषात) अनन्य योगाने अर्थात योगाव्यतिरिक्त अन्य कशाचेही स्मरण न करता अव्यभिचारिणी भक्ती (इष्टदेवाखेरीज दुसरे कोणाचेही चिंतन न करणे), एकांत स्थानाचे सेवन, जनांच्या समुदायात राहण्याची आसक्ती नसणे तसेच-

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ।।११।।

आत्म्याच्या सत्तेने चालणाऱ्या ज्ञानात एकरूप स्थिती आणि तत्त्वज्ञानाचे अर्थस्वरूप असणाऱ्या परमात्म्याचा साक्षात्कार हे सर्व ज्ञान आहे आणि याच्याहून जे निराळे आहे, विपरीत आहे, ते सर्व अज्ञान असते असे म्हंटले गेले आहे. या परमतत्त्व परमात्म्याच्या साक्षात्काराबरोबरच प्राप्त होणाऱ्या माहितीचे नाव ज्ञान आहे. (चौथ्या अध्यायात त्यांनी म्हटले होते की, यज्ञाच्या पूर्तीमध्ये यज्ञ जे शेष ठेवत असतो, त्या ज्ञानामृताचे पान करणारा सनातन ब्रह्मात प्रवेश करतो. म्हणून ब्रह्माच्या साक्षात्काराबरोबर मिळणारी जी माहिती, तेच ज्ञान होय. येथेही ते म्हणतात की, तत्त्वज्ञानरूपी परमात्म्याचा साक्षात्कार म्हणजे ज्ञान आहे) याहून जे विपरीत आहे ते सर्व अज्ञान असे म्हणतात. यामध्ये नित्य इत्यादी असणारे लक्षण ज्ञानाचे पूरक आहेत. येथे प्रश्न पूर्ण झाला.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ।।१२।।

अर्जुना, ज्याला जाणून घेणे अत्यंत योग्य आहे तसेच जे जाणून घेतल्यानंतर मर्त्य मनुष्याला अमृततत्त्व प्राप्त होते ते ज्ञेय मी तुला चांगल्या प्रकारे सांगतो. त्या आदिरहित परब्रह्मास ना सत् म्हणतात ना असत्, कारण जोपर्यंत ते वेगळे असते तोपर्यंत ते सत् असते आणि जेव्हा मनुष्य त्यात एकरूप होतो, समाहित होतो, तेव्हा कोण कोणाला काय म्हणणार? कारण तेथे द्वैताचे भान राहतच नाही, दोघेही समरस होऊन एकत्वास पावतात. अशा स्थितीमध्ये ते ब्रह्म सत्‌ही नसते व असत्‌ही नसते. ही ब्रह्मवस्तू स्वयं सहज आहे.

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।।१३।।

त्या ब्रह्माला सर्व बाजूंनी हातपाय आहेत, सर्व बाजूंना डोळे, मस्तक व मुख आहे. तसेच सर्व बाजूंनी त्याला कान आहेत, सर्व बाजूंनी ते ऐकणारे आहे कारण ते सर्वांना व्यापून राहिले आहे-

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ।।१४।।

ते सर्व इंद्रियांचे विषय जाणणारे असले तरी ते इंद्रियरहित आहे, त्याला कोणतेच इंद्रिय नाही. ते आसक्तीरहित व निर्गुण असूनही ते सर्व धारण करणारे व सर्वांचे पोषण करणारे आहे आणि सर्व गुणभोक्तेही आहे. अर्थात सर्व गुणांना ते आपल्यात सामावून टाकते. श्रीकृष्ण असेच म्हणतात की मी यज्ञ व तप भोगणारा आहे. शेवटी सर्व गुण माझ्या ठायी विलीन होतात.

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ।।१५।।

ते ब्रह्म सर्व भूतमात्रांच्या बाहेर आहे व आतही आहे. ते चर आहे व अचरही आहे. सूक्ष्म असल्यामुळे ते दिसत नाही. ते अविज्ञेय आहे- ते जाणण्यास दुष्कर आहे. ते मन व इंद्रियाच्या पलीकडे आहे. तसेच ते अत्यंत समीप आहे व दूरही आहे.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ।।१६।।

ते ब्रह्म अविभक्त-अखंड असूनही चराचर भूतांमध्ये नाना प्रकारांनी नाना प्रकारच्या रूपांनी एकसारखे विभागल्यासारखे आहे. तो जाणण्यास योग्य असा परमात्मा समस्त भूतमात्रांना उत्पन्न करणारा आहे. तोच त्यांचे भरण-पोषण करीत असतो. अंती तोच त्यांचा संहारही करीत असतो. या ठिकाणी बाह्य व आंतरिक स्वभावाकडे निर्देश केला आहे. उदा. बाहेर जन्म आणि आत जागृती, बाहेर पालन तर आत पोषण, बाहेर शरीराचे परिवर्तन आणि आत सर्वस्वाचा विलय. अर्थात उत्पत्तीच्या कारणाचा लय आणि त्या लयाबरोबर आपल्या स्वरूपाला प्राप्त होणे ही सर्व त्या ब्रह्माची लक्षणे आहेत.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ।।१७।।

ते ज्ञेय ब्रह्म तेजांचेही तेज असून ते अंधाराच्याही पलीकडे आहे असे ज्ञाते म्हणतात. ते पूर्ण ज्ञानस्वरूप आहे, पूर्ण ज्ञाता आहे, जाणण्यास योग्य आहे आणि ज्ञानानेच प्राप्त होणारे आहे. साक्षात्काराबरोबर प्राप्त होणाऱ्या जाणकारीस ज्ञान म्हणतात. अशा ज्ञानानेच त्या ब्रह्माची प्राप्ती होत असते. ते सर्वांच्या हृदयात असते. हृदय हे त्यांचे निवासस्थान आहे. इतरत्र शोधूनसुद्धा मिळणार नाही. म्हणून हृदयात ध्यान तसेच योगाचरण करून ब्रह्माची प्राप्ती करून घेता येते.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ।।१८।।

हे अर्जुना, याप्रमाणे क्षेत्र, तसेच ज्ञान आणि जाणण्यास योग्य अशा परमात्म्याचे स्वरूप म्हणजेच ज्ञेय हे संक्षेपाने सांगितले गेले आहे. हे सर्व जाणून माझा भक्त मत्स्वरूपाप्रत पावतो.

आतापर्यंत योगेश्वर कृष्ण ज्याला क्षेत्र म्हणत होते, त्याला प्रकृती आणि ज्याला क्षेत्रज्ञ म्हणत होते, त्याला आता पुरुष शब्दाने सूचित करत आहेत.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृति सम्भवान् ।।१९।।

ही प्रकृती व पुरुष हे दोन्ही अनादि असे जाण आणि सर्व विकार व तीन गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न झाले आहेत असे जाण.

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।।२०।।

कार्य, कारण (ज्याच्या द्वारे कार्य केले जाते विवेक, वैराग्य इत्यादी तसेच अशुभ कार्यांचे कारण काम-क्रोध इत्यादी असतात) व कर्तृत्व यांना उत्पन्न करणारी मूळ प्रकृती आहे. म्हणजे त्यांच्या निर्मितीस प्रकृती कारण आहे, आणि हा पुरुष सुखदुःखाच्या भोगाला कारण असतो. प्रश्न असा निर्माण होतो की, तो नेहमी भोक्ताच राहील की त्यातून तो कधी मुक्तही होऊ शकेल? जर प्रकृती व पुरुष दोन्ही अनादि आहेत तर कोणी त्यातून सुटणार कसे? यावर श्रीकृष्ण म्हणतात-

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसगडोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ।।२१।।

प्रकृतीच्या ठिकाणी स्थित असणारा पुरुष प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या गुणांच्या कार्यरूप पदार्थांचा भोक्ता आहे. या गुणांशी झालेल्या संयोगामुळेच जीवात्मा चांगल्या तसेच वाईट योनीत जन्म घेत असतो. हे कारण म्हणजेच प्रकृतीच्या गुणांशी संयोग, समाप्त झाल्यावरच जीवात्म्याला जन्म-मृत्यूपासून मुक्ती मिळत असते. आता ते प्रकृतीमध्ये स्थित असणाऱ्या पुरुषावर प्रकाश टाकीत आहेत, म्हणजे तो कशा प्रकारे प्रकृतीमध्ये उभा आहे ते सांगत आहेत.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ।।२२।।

हा पुरुष उपद्रष्टा असतो, हृदयाच्या अत्यंत समीप असतो. हात-पाय-मन जितके जवळ असतात त्यापेक्षाही अधिक समीप हा पुरुष द्रष्ट्याच्या स्वरूपात प्रकृतीमध्ये स्थित असतो. त्याच्या प्रकाशात-त्याच्या समोर चांगले करा अगर वाईट करा. त्यांच्याशी त्याला काही प्रयोजन नसते. तो फक्त त्या गुणांचा साक्षी म्हणून उभा असतो. तो केवळ साक्षी असतो. परंतु जर साधकाने योग्य क्रमाने साधना करून स्व:चा विकास करून घेतला व त्याच्याकडे वळला; तर मात्र द्रष्ट्या पुरुषाचाही क्रम बदलतो व तो **'अनुमन्ता'** अनुमती द्यायला लागतो, अनुभव द्यायला लागतो. साधनेद्वारे आणखी समीप गेल्यावर तोच पुरुष **'भर्ता'** बनून भरण-पोषण करू लागतो, त्यामध्ये आपल्या उदरनिर्वाहाचीही व्यवस्था करून देतो. साधना आणखी सूक्ष्म झाल्यावर तोच **'भोक्ता'** बनतो. **'भोक्तारं यज्ञ तपसां'** यज्ञ, तप जे काही बनते त्या सर्वांचे हा पुरुष ग्रहण करतो आणि जेव्हा तो ग्रहण करतो त्यानंतरची अवस्था **'महेश्वरः'** महान ईश्वराच्या रूपात तो परिणत होतो. तो प्रकृतीचा स्वामी बनतो. परंतु अजून काही प्रमाणात प्रकृती जीवित आहे म्हणून तर तिला स्वामी आहे. साधक यापेक्षाही उन्नत अवस्थेमध्ये जातो तेव्हा त्याला **'परमात्मेतिचाप्युक्तो'** परमात्म असे म्हणतात. जेव्हा साधक परमशी तद्रूप होतो तेव्हा त्याला परमात्मा असे म्हणतात. या प्रकारे शरीरात राहत असूनही

हा पुरुष अर्थात आत्मा परः आहे. या प्रकृतीच्या सर्वथा पलीकडे आहे. फरक इतकाच आहे की, सुरुवातीला तो द्रष्ट्याच्या स्वरूपात होता. क्रमशः विकास होत होत परमला स्पर्श करून परमात्म्याच्या रूपात तो परिणत होतो.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ।।२३।।

जो या प्रकारे पुरुषाला व गुणांसह प्रकृतीच्या तत्त्वाला साक्षात्कारासह जाणतो तो सर्व कर्मे करीत असला तरी पुन्हा कधीही जन्म पावत नाही. म्हणजेच त्याचा पुनर्जन्म होत नाही. हीच मुक्ती आहे. आतापर्यंत श्रीकृष्णांनी ब्रह्म आणि प्रकृती यांच्या ज्ञानासह प्राप्त होणाऱ्या परमगतीवर अर्थात पुनर्जन्मापासून मिळणाऱ्या मुक्तींवर प्रकाश टाकला आहे. आता जिची मुख्य प्रक्रिया आराधना आहे. त्या योगावर प्रकाश टाकत आहेत. या कर्माला कार्यरूप दिल्याशिवाय कोणालाही परमतत्त्व प्राप्त होत नाही.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ।।२४।।

हे अर्जुना, त्या '**आत्मानम**' परमेश्वराला काही लोक '**आत्मना**' आपल्या आत्मचिंतनाने, ध्यानाचे द्वारा '**आत्मनि**' आपल्या हृदयरूपी देशात बघतात. कित्येक जण सांख्ययोगाच्या द्वारा (अर्थात आपले सामर्थ्य ओळखून त्याच कर्मात प्रवृत्त होतात) आणि अन्य लोक त्याला निष्काम कर्मयोगाच्या द्वारे पाहतात. समर्पणासह ते नियत कर्मात प्रवृत्त होतात. प्रस्तुत श्लोकात मूळ साधन आहे ध्यान! त्या ध्यानात प्रवृत्त होण्यासाठी सांख्ययोग आणि निष्काम कर्मयोग हे दोन मार्ग आहेत.

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ।।२५।।

परंतु ज्यांना साधनेचे ज्ञान नाही- अध्यात्माचे ज्ञान नाही असे आत्मज्ञान न जाणणारे लोक '**अनेभ्य**' आत्मतत्त्व जाणणाऱ्या महापुरुषांकडून ऐकून श्रद्धेने

भगवंताची उपासना करतात आणि त्या भगवत् स्मरणात मग्न झालेले पुरुषसुद्धा हा मृत्युरूपी संसारसागर निश्चितपणे तरून जातात. तेव्हा कोणताही योग साधून पलीकडे जाता आले नाही तरी मनुष्याने सत्संग करावा.

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ।।२६।।

हे अर्जुना, स्थावर-जंगम म्हणजेच चर-अचर जी कोणतीही वस्तू निर्माण होते ती, तू क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून निर्माण झाली आहे असे जाण, प्राप्ती केव्हा होते यावर ते म्हणतात.

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ।।२७।

जो पुरुष विशेषकरून नष्ट होत असलेल्या चराचर सर्व भूतांमध्ये अविनाशी असणाऱ्या परमेश्वराला समभावाने स्थित असणारा असा पाहतो, तोच त्याला यथार्थाने पाहू शकतो- जाणू शकतो. अर्थात, प्रकृतीचे विशेष रूप नष्ट झाल्यावरच परमात्मस्वरूप प्रकट होत असते, त्यापूर्वी नाही. यावरच आठव्या अध्यायात सांगितले होते- '**भूत भावोद्भवकरो विसर्गः कर्म संज्ञितः**' भूतांचे ते भाव जे (चांगले अथवा वाईट) काहीही (संस्कार) संरचना करतात ते मिटून जाणे- नष्ट होणे ही कर्मांची पराकाष्ठा आहे. त्यावेळी कर्म पूर्ण असते. तेच येथेही सांगतात की जो चराचर भूतांना नष्ट होताना आणि परमेश्वराला सर्वत्र समानतत्त्वाने स्थित आहे असे पाहतो, तोच त्याला यथार्थ पाहतो.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ।।२८।।

कारण जो पुरुष सर्वत्र समानतत्त्वाने स्थित असणाऱ्या ईश्वराला समबुद्धीने (जसा आहे तसा) पाहतो तो आत्मघातकी होत नाही. कारण ईश्वर जसा होता तसा त्याने पाहिला व म्हणून तो परमगतीला प्राप्त होतो. अशा परब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती होणाऱ्या पुरुषाची लक्षणे पुढे सांगितली आहेत.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ।।२९।।

जो मनुष्य सर्व कर्मे सर्व प्रकारे प्रकृतीकडूनच केली जातात असे पाहतो, अर्थात जोपर्यंत प्रकृती आहे तोपर्यंत कर्मे असतात असे पाहतो व आत्मा अकर्ता आहे असे पाहतो-जाणतो, तोच खरे तत्त्व जाणतो- ओळखतो.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।।३०।।

जेव्हा विवेकी पुरुष-साधक भूतांच्या प्राणिमात्रांच्या पृथक भावांमध्ये परमात्म्याचा प्रवाह स्थित असलेला पाहतो; तसेच त्या परमात्म्यापासूनच सर्व भूतांचा विस्तार झाला आहे असे बघतो; तेव्हा त्याला ब्रह्माची प्राप्ती होते. ज्या क्षणी अशी अवस्था प्राप्त होते, त्याक्षणी त्याला ब्रह्माची प्राप्ती होते. हे लक्षणही स्थितप्रज्ञ महापुरुषाचेच आहे.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ।।३१।।

कौन्तेया, अनादि व निर्गुण असणारा हा अविनाशी परमात्मा शरीरात स्थित असला तरी वास्तवात तो काहीही करीत नाही आणि त्याला कोणत्याही कर्माचा लेप लागत नाही. तो सर्व कर्मांपासून अलिप्त असतो. कशा प्रकारे?

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ।।३२।।

ज्या प्रकारे सर्वत्र व्यापून असणारे आकाश सूक्ष्म असल्यामुळे कोणत्याही वस्तूशी जसे लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे आत्मा सर्व देहात राहत असूनही तो गुणातीत असल्यामुळे देहगुणांनी तो लिप्त होत नाही. पुढे म्हणतात-

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।।३३।।

अर्जुना, ज्याप्रमाणे एकटा सूर्य अखिल ब्रह्मांडाला अखिल जगाला प्रकाशमान करतो. त्याप्रमाणे हा एकटा आत्मा संपूर्ण क्षेत्राला प्रकाशित करतो. शेवट म्हणतात- निर्णय देतात-

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ।।३४।।

याप्रमाणे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांमधील भेद तसेच विकारासहित असणाऱ्या प्रकृतीच्या बंधनातून सुटण्याचा उपाय किंवा साधन जे ज्ञानरूपी नेत्राद्वारे जाणतात, पाहतात, त्या महात्म्यांना परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ती होते. अर्थात क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाला पाहणारे, पाहू शकणारे नेत्र म्हणजे ज्ञान आहे व ज्ञान साक्षात्काराचाच पर्याय आहे.

निष्कर्ष–

गीतेच्या प्रारंभी धर्मक्षेत्र व कुरुक्षेत्राचे नाव घेतले गेले होते; परंतु ते क्षेत्र खरोखर आहे कुठे? ते अद्यापपर्यंत सांगितले नव्हते. येथे स्वयं शास्त्रकारांनी ते स्पष्ट केले आहे की, कौन्तेया, हे शरीर म्हणजेच एक क्षेत्र आहे व जो त्याला जाणतो तो क्षेत्रज्ञ आहे. तो येथे लिप्त झालेला नाही- गुंतलेला नाही; परंतु तो निर्लेप आहे. तो या क्षेत्राचा संचालक आहे. अर्जुना **'सर्व क्षेत्रांमध्ये मीही एक क्षेत्रज्ञ आहे.'** अन्य महापुरुषांबरोबर स्वतःची तुलना केली. त्यावरून हे स्पष्ट होते की श्रीकृष्णदेखील एक योगी होते. कारण जो क्षेत्राला जाणतो तो क्षेत्रज्ञ असतो असे महापुरुषांनीच सांगितले आहे. मीही एक क्षेत्रज्ञ आहे, अर्थात इतर महापुरुषांप्रमाणे मी देखील एक आहे.

त्यानंतर त्यांनी ते क्षेत्र ज्या विकारांनी युक्त आहे, ज्या प्रभावांनी ते प्रभावीत आहे यावर प्रकाश टाकून ते म्हणतात की, या क्षेत्राविषयी मीच असे म्हणतो असे नाही तर महर्षींनीदेखील असेच म्हटले आहे. वेदांतील छंदामध्येदेखील त्याला पृथक करून दाखवले आहे. ब्रह्मसूत्राततही तेच सांगितले आहे.

मग शरीर (जे क्षेत्र आहे) जेवढे डोळ्यांना दिसते तेवढेच आहे का? त्याचे स्पष्टीकरण करताना श्रीकृष्ण म्हणाले, अष्टधामूल प्रकृती, अव्यक्त प्रकृती, दहा इंद्रिये आणि मन, इंद्रियांचे पाच विषय, आशा, तृष्णा आणि वासना या सर्व विकारांनी किंवा या सर्व विकारांच्या सामूहिक मिश्रणाने हे

शरीर बनलेले आहे. जोपर्यंत हे विकार राहतील, तोपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या रूपात हे शरीर राहीलच. हेच क्षेत्र आहे, ज्यात जे पेराल ते चांगले वाईट बी, संस्काराच्या रूपाने उगवत असते. जो त्याला पार करतो, त्याच्या पलीकडे जातो, तो क्षेत्रज्ञ आहे. क्षेत्रज्ञाचे स्वरूप सांगताना त्यांनी ईश्वरीय गुणधर्मांवर प्रकाश टाकला आहे आणि सांगितले आहे की क्षेत्रज्ञ या क्षेत्राचा प्रकाशक आहे.

त्यांनी सांगितले की, साधनेच्या पूर्तीकालामध्ये परमतत्त्व परमात्म्याचे प्रत्यक्ष दर्शन म्हणजेच ज्ञान आहे. परात्पर ब्रह्म ही जाणण्यास योग्य अशी वस्तू आहे. ते सत् नाही व असत्‌ही नाही. ते या दोन्हींच्या पलीकडे आहे. त्याला जाणण्यासाठी लोक हृदयात त्याचे ध्यान करतात, बाहेर मूर्ती ठेवून त्या मूर्तीचे ध्यान करीत नाहीत. अनेक लोक सांख्य माध्यमातून ध्यान करतात. तर कोणी निष्काम कर्मयोग म्हणजे समर्पणासह निर्धारित कर्म करून त्याला प्राप्त करून घेतात. ज्या लोकांना योगसाधनेचे, अध्यात्माचे ज्ञान नाही, ते लोक तत्त्वस्थित महापुरुषांकडून त्याच्याविषयी श्रवण करून आचरण करतात परब्रह्माची प्राप्ती करून घेतात. तेव्हा काही जरी समजले नाही तरी आत्मतत्त्व जाणणाऱ्या महापुरुषांच्या सहवासात राहणे आवश्यक आहे.

स्थितप्रज्ञ महापुरुषाची लक्षणे सांगताना श्रीकृष्णांनी सांगितले की, ज्याप्रमाणे आकाश सर्वत्र सारखे पसरलेले असूनही निर्लेप आहे, सूर्य सर्वत्र प्रकाशात असूनही निर्लेप आहे, तद्वत सर्वत्र समान-सारखा राहणाऱ्या ईश्वराप्रमाणे स्थितप्रज्ञ महापुरुष क्षेत्रापासून-प्रकृतीपासून अलिप्त असतो. शेवटी त्यांनी निर्णय देत सांगितले की, क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञाचे ज्ञान ज्ञानरूपी नेत्रांद्वारेच होणे शक्य आहे. ज्ञान म्हणजे मागे सांगितल्याप्रमाणे परमात्म्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाबरोबर प्राप्त होणारी जाणकारी होय. शास्त्रांची नुसती पुनःपुन्हा उजळणी करणे म्हणजे ज्ञान नाही; परंतु अध्ययन तसेच महापुरुषांकडून त्या कर्माचे ज्ञान करून घेऊन त्या कर्ममार्गावर चालत, मनासह इंद्रियांचा निरोध आणि त्या निरोधाच्या विलयकाळी परमतत्त्वाला पाहताना जी अनुभूती होते, ती अनुभूती म्हणजे ज्ञान होय. येथे क्रिया आवश्यक आहे. या अध्यायात

मुख्यतः क्षेत्रज्ञाचे विस्ताराने वर्णन केले आहे. वास्तविक क्षेत्राचे स्वरूप व्यापक आहे, शरीर म्हणजे सरळ आहे; परंतु शरीराचा संबंध कुठपर्यंत आहे? समग्र ब्रह्मांड मूल प्रकृतीचा विस्तार आहे. अनंत अंतरिक्षापर्यंत आपल्या शरीराचा विस्तार आहे. त्यामुळे तर आपले जीवन ऊर्जस्वित आहे, त्यांच्याशिवाय आपण जगू शकत नाही. हे भूमंडळ, विश्व जगत, देश-प्रदेश आणि आपले हे दिसणारे शरीर त्या प्रकृतीच्या एका तुकड्याएवढेही नाही. या प्रकारे या अध्यायात क्षेत्राचेच विस्ताराने वर्णन आहे. म्हणून-

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो' नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।।१३।।

याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषदातील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगशास्त्रातील श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील क्षेत्रक्षेत्रज्ञ योग नावाचा तेरावा अध्याय समाप्त झाला.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो' नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।।१३।।

अशा प्रकारे श्रीमत्परमहंस परमानन्दजींचे शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत श्रीमद्भगवद्गीतेवरील भाष्य 'यथार्थ गीता' यामधील क्षेत्रक्षेत्रज्ञ योग नावाचा तेरावा अध्याय समाप्त झाला.

।। हरि ॐ तत् सत् ।।